

Część III

DEUTERONOMIUM JAKO UCZESTNIK W KULTURZE

Trzecia część opracowania, wynikająca z dwóch wcześniejszych, zawiera analizy fenomenów i koncepcji kulturowych dotyczących piśmiennictwa, a także aspektów warsztatu pisarskiego. Opracowanie bazuje na tych elementach kultury piśmienniczej, które bezpośrednio wiążą się ze specyfiką Deuteronomium jako starożytnej kompozycji piśmiennej.

Najpierw podjęty zostanie fenomen oralności i piśmienności w Deuteronomium, ponieważ księga ta jawi się jako świadek okresu przejściowego i wynikającej stąd podwójnej dynamiki oralno-piśmiennej.

W drugiej kolejności przeanalizowana zostanie koncepcja (znana zwłaszcza w Asyrii i Babilonii pierwszego tysiąclecia) pochodzącej od bogów i mędrców zastrzeżonej wiedzy, przekazywanej na piśmie przez wtajemniczonych pisarzy – jako kontekst wyrażonych w Deuteronomium idei objawienia poprzez zapis (kamienne tablice) i pisemnego przekazu nauki (*tory*).

Punkt trzeci będzie miał na celu przybliżenie bliskowschodniej koncepcji prawa zapisanego, jego funkcji, a także znaczenia. Cel ten wiąże się z faktem, iż centrum deuteronomicznej kompozycji stanowi duży zbiór prawny (rozd. 12–26), którego geneza i pierwotne funkcje nie zostały dotąd wystarczająco wyświetlone.

Czwarty punkt stanowi kontynuację analiz zamykających Część II niniejszej pracy i prowadzi do odpowiedzi na niełatwe pytanie o charakter piśmiennego procesu opracowywania Księgi Deuteronomium. Jako pomoc w zrozumieniu charakteru prac pisarskich nad starożytnymi kompozycjami literackimi przybliżone zostaną elementy (rozciągniętego w czasie) przebiegu prac prowadzących do powstania i dalszego kształtowania eposu *Gilgamesz*. Efektem całości dociekań nad złożonym piśmiennym procesem opracowania biblijnej księgi będzie propozycja nowego podejścia badawczego w tej materii.

Ostatni punkt – *Teologia Pisma i pisanie w Deuteronomium* – ma charakter syntezy. Przedstawione w nim zostaną wymowa i przesłanie Księgi Powtórzonego Prawa, w zakresie idei i koncepcji nawiązujących (czy to na zasadzie analogii czy dyskusji) do piśmienniczej kultury starożytnego Bliskiego Wschodu.

1. Oralność i piśmienność w Deuteronomium

Teorię oralności sformułowano w celu wyjaśnienia początków epickiej twórczości Homera, ale okazało się, że poruszone kwestie obejmują szersze zjawisko i w ciągu kilkudziesięciu lat powstała złożona teoria kultury¹. Teoria ta przyjmuje stopniowe i powolne przejście społeczności, czy to europejskiej, czy każdej innej, „od ustnej do pisemnej transmisji kultury”. Przedstawiciele tej teorii uważają, iż „«myślenie tekstem» jest tylko jedną z możliwych odmian procesów poznawczych, którą poprzedzało «myślenie mową»”².

Eric Havelock pisze o zjawisku kulturowych przemian zachodzących wśród oralnych kultur Afryki, Ameryki, Polinezji. W zderzeniu z rozwiniętą kulturą piśmienną kolonizatorów uległy one przekształceniom, wprawdzie „oralność przetrwała, ale przestała pełnić swoją dotychczasową funkcję, to znaczy przestała być odpowiedzialna za przekaz zmemoryzowanych kodów zachowań społecznych. Wielka epika, rozśpiewane chóry, rytualne obrzędy – wszystko to popada w niepamięć”³.

Obraz takiej oralności, stopniowo później traconej, sięgającej czasu początków Izraela zawiera biblijna Pieśń Miriam. Poetycki, niezwykle dynamiczny i dramatyczny tekst nosi zdecydowane rysy kultury oralnej.

¹ P. MAJEWSKI, *Głos i tekst. Korzenie kultury europejskiej według Erica A. Havelocka. Wstęp do wydania polskiego*, w: E.A. HAVELOCK, *Muza uczy się pisać. Rozważania o oralności i piśmienności w kulturze Zachodu* (Communicare), Warszawa 2006, s. 9; zob. C. LÉVI-STRAUSS, *Myśl nieoswojona*, Warszawa 1969; J. GOODY, I. WATT, *The Consequences of Literacy*, w: J. GOODY (ed.), *Literacy in Traditional Societies*, Cambridge 1968, s. 27-68; E. HAVELOCK, *Preface to Plato*, Cambridge, MA 1963; J. GOODY, *Domestication of the Savage Mind*, Cambridge 1977; E.A. HAVELOCK, *The Literate Revolution in Ancient Greece and Its Cultural Consequences*, Princeton 1982; J. GOODY, *The Interface Between the Written and the Oral*, Cambridge 1987.

² P. MAJEWSKI, *Głos i tekst*, s. 13.

³ E. HAVELOCK, *Muza uczy się pisać*, s. 64.

Biblijny przekaz świadczy także o kulturowym kontekście dla funkcjonowania takiej pieśni – o uczestnictwie całej społeczności w rytualnym śpiewie z instrumentami i tańcem, na cześć *Jhwh*, z okazji zwycięstwa nad Egipcjanami:

Wtedy Mojżesz i Izraelici razem z nim śpiewali taką pieśń ku czci Jhwh: Będę śpiewał ku czci Jhwh, który wspaniałe swą potęgę okazał, gdy konia i jeźdźca jego pogrążył w morzu [...] Miriam prorokini, siostra Aarona, wzięła bębenek do ręki, a wszystkie kobiety szły za nią w płasach i uderzały w bębunki. A Miriam przyspiewywała im... (Wj 15,1.20-21a).

Według jezuita Waltera Onga, tezy teorii oralności i piśmienności stanowią większe wyzwanie dla studiów biblijnych, niż w przypadku innych dyscyplin. Bowiem „dogłębne zrozumienie procesów noetycznych i komunikacyjnych oralności pierwotnej mogłoby otworzyć przed studiami biblijnymi nowe głębie rozumienia tekstu i doktryny”⁴. Za Wernerem Kelberem zauważa, że biblistyka, jak i inne studia and tekstem, skłonne są, aby mimowolnie przyjmować model struktury znaczeniowej kultury oralnej w oparciu o własny model piśmienny. Przyjmuje pamięć oralną jako swoiste teksty czekające tylko na zapis, tradycję oralną jako wariant słowny tradycji piśmiennej⁵.

Jak zauważa Susan Niditch – badająca dynamikę oralno-piśmienną w Biblii – wielu badaczy, przyjmując piśmienność Izraela od VIII w. albo jeszcze wcześniej (na podstawie wzrostu świadectw epigraficznych; por. Cz. I. 2.1.5.), zakłada mimowolnie, iż od tego momentu obowiązywał dzisiejszy, współczesny wzór piśmienności. Tymczasem forma i funkcje piśmienności starożytnego Izraela powinny być rozumiane w kontekście kultury oralno-piśmiennej⁶.

Jak pisze dalej S. Niditch, wiele form typowych dla kultury oralnej było już analizowanych w tekstach biblijnych, w ramach studium form literackich (H. Gunkel, H. Gressmann). Są to wzory oralnych narracji: opowieści o bohaterze, relacji z bitwy, różnych mów prorockich, tradycyjnych powieści⁷. Tak zwana szkoła skandynawska (Uppsala School) analizo-

⁴ M. O’Connor podjął kwestię „przewartościowania struktury wiersza hebrajskiego w kategoriach prawdziwie oralnej psychodynamiki”; W. ONG, *Oralność i piśmienność*, s. 227; por. M. O’CONNOR, *Hebrew Verse Structure*, Winona Lake, IN 1980; por. R.C. CULLEY, *Oral Formulaic Language in the Biblical Psalter*, Toronto 1967.

⁵ W. ONG, *Oralność i piśmienność*, s. 227; por. W.H. KELBER, *The Oral and Written Gospel. The Hermeneutics of Speaking and Writing in the Synoptic Tradition, Mark, Paul and Q*, Bloomington, IN 1983.

⁶ S. NIDITCH, *Oral World and Written Word*, s. 99.

⁷ Zob. A.B. LORD, *The Singer of Tales*, New York 1968;

wała przedliteracki rozwój tradycji historycznych do czasu utrwalenia ich w formie zapisu⁸.

1.1. Retoryka tekstu literackiego a oralność pierwotna

Deuteronomium ukształtowane przez mowy Mojżesza, zawierające naukę męża Bożego, siłą rzeczy nacechowane jest retoryką. Mowę charakteryzuje dialogowość i relacja między mówcą i odbiorcą, a także pewna teatrowość polegająca na przekazie nie tylko słowami, ale także gestem („tekst werbalny jest częścią składową «tekstu» zachowaniowego”). Mowę charakteryzuje sytuacyjność albo kontekstualność – ważne są dla niej relacje przestrzenne, okoliczności komunikowania⁹. Język mowy charakteryzuje się stosowaniem przesadni, imperatywów, mowy niezależnej (*direct speech*)¹⁰. Jednak są to cechy naturalnie przynależne przekazowi retorycznemu. Powstaje pytanie: Czy można odróżnić cechy pierwotnej oralności w przekazie biblijnej księgi Deuteronomium od retorycznych cech literackiego opracowania tekstu?

Pytanie o retorykę w kontekście badania oralności podejmują niezależnie W. Ong i E. Havelock. Zauważają oni, że język wykorzystywany w retoryce ma charakter prozy, nie zaś poezji, która charakterystyczna jest dla wzorów zmemoryzowanych, dla języka kultury „mówionej”¹¹.

W odniesieniu do tekstów biblijnych E. Havelock zauważa, że „rozważane jako źródło wiedzy o oralności przedstawiają swoisty paradoks. Zawsze obchodzono się z nimi bardzo troskliwie [...]. Po ostatecznym określeniu kanonicznego tekstu uległ on zamrożeniu, co oznacza, że pozostałości oralizmu, które przypadkowo przedostały się przez wszystkie redakcje, otrzymały gwarancję przetrwania w niezmienionej postaci”¹².

⁸ E. NIELSEN, *Oral Tradition. A Modern Problem in Old Testament Introduction*, London 1954; N.S. NYBERG, *Studien zum Hoseabuch*, Uppsala 1935; R.A. CARLSON, *David the Chosen King*, Uppsala 1964.

⁹ J. BARTMIŃSKI, *Opozycja ustności i literackości*, w: G. GODLEWSKI, *Antropologia słowa*, s. 432.

¹⁰ Por. R. ALBERTZ, *Public Recitation of Prophetic Books? The Case of the First Edition of Deutero-Isaiah* (Isa. 40:1—52:12), w: D.V. EDELMAN, E. BEN ZVI (ed.), *The Production of Prophecy. Constructing Prophecy and Prophets in Yehud*, London – Oakville 2009, s. 96-110.

¹¹ Por. E. HAVELOCK, *Muza uczy się pisać*, s. 65-66.

¹² Tamże, s. 68.

Eric Havelock odwołuje się do Pieśni Debory (Sdz 5) jako przykładu na tekst biblijny utrwalający formę oralną. Ale ocena oralności tekstów starotestamentalnych wydaje się być złożona, bowiem autor z jednej strony dochodzi do wniosku, że w związku z tym, iż przekaz biblijny ulegał przekształceniom, „najstarsze fragmenty Starego Testamentu nie są w stanie dostarczyć modelu pierwotnej oralności”¹³. Z drugiej strony zauważa, iż „Istnieje kategoria «ukrytego oralizmu» zupełnie innego rodzaju, który przechował się i jest dostępny badaniom w postaci tekstów spisanych w języku hebrajskim [...]. Są to teksty, które rzeczywiście «mówią», ale niedoskonałe. Prawdziwe echa długo zapomnianej pierwotnej oralności rozbrzmiewały sporadycznie w tekstach ulegających skądinąd przekształceniom i skrótom, a wreszcie wcielonych do systemu teologicznego powstałego już w tradycji pisanej”¹⁴.

1.2. Cechy przekazu oralnego w literaturze

1.2.1. Powtórzenia

Cechą kompozycyjną sentencji oralnej jest jej symetryczność albo binarność. Taka symetryczność epizodów narracyjnych została dostrzeżona w poematach Homera. Tymczasem „systemy kompozycyjne” oparte na efekcie echa, czyli powtórzenia, występują w paralelizmach poezji hebrajskiej¹⁵.

Chociaż poezje oralna i pisana posługują się podobnym językiem, tymi samymi strukturami gramatycznymi, regułami syntaksy i podobnym podstawowym słownictwem, to jednak można wskazać takie cechy, które pozwalają do pewnego stopnia odróżnić to, co powstało jako oralne, od tego, co ukształtowane zostało na piśmie. Jedną z ważniejszych cech stanowi rytm oraz powtórzenie jako zasada kompozycyjna. „Powtórzenie jest najskuteczniejszym środkiem werbalizowania czasoprzeżrzeni [...]. Wiele z dziś już nieistniejących kultur budowało pojęcie świata z powtórzeń i paralelizmów”¹⁶. Na takie charakterystyczne powtórzenia w tekstach Deuteronomium zwraca uwagę Duane Christensen¹⁷.

¹³ Tamże, s. 67

¹⁴ Tamże, s. 66.

¹⁵ Tamże, s. 91.

¹⁶ P. ZUMTHOR, *Właściwości tekstu oralnego*, w: GODLEWSKI G., *Antropologia słowa*, s. 214.

¹⁷ „A common feature in Deuteronomy is the framing of strophic units with repetition of specific words”; D.L. CHRISTENSEN, *Prose and Poetry in the Bible: The Narrative Poetics of Deuteronomy 1,9-18*, ZAW 97(1985), s. 186.

Paralelizmy znane są każdemu, choć trochę interesującemu się tekstem Biblii, znany jest też fakt, że ta cecha poezji nie dotyczy tylko Psalmów i pieśni rozproszonych w różnych księgach, ale dużej części większości ksiąg prorockich (poza epizodami narracyjnymi). Księgi te, złożone głównie z mów prorockich pisane są językiem poetyckim, który bazuje na konstrukcji różnych paralelizmów (synonimicznych, antytetycznych, syntetycznych). To zjawisko wyjaśnia właśnie dynamika oralna przekazu prorockiego. Prorocy byli reprezentantami kultury oralnej, co wydaje się dosyć oczywiste.

Zjawisko binarności, wykraczającej szeroko poza teksty poetyckie, analizuje Roland Meynet, znany z badań biblijnej retoryki. Podkreśla on binarność przekazu biblijnego na różnych poziomach, języka, dyskursu, struktury ksiąg¹⁸.

1.2.2. Styl formułatywny

Badania z zakresu antropologii kultury wykazały, że każda społeczność niepiśmienna, reprezentująca kulturę oralną, posiada to samo „szczególne upodobanie do wyrażen stereotypowych i gotowych formuł”¹⁹. Według Waltera Onga, „kultury oralne nie tylko wyrażają się za pomocą ustalonych formuł, one także nimi myślą”²⁰.

Eric Havelock pisze o powracających echach tych samych tematów jako cesze poematów Homera. Podaje przykład rozmów Achillesa z matką, które mają „bardzo podobny kształt. W ramach tych podobieństw wydarza się jednak coś nowego. Echo powiązań między nimi pomaga pamięci [...]”²¹. W Biblii takim spektakularnym przykładem powtarzalności pewnego wzoru, „matrycy” dla przekazu jest opowiadanie o plagach egipskich (por. Wj 7–10)²².

¹⁸ Por. R. MEYNET, *Binarność, podstawowa cecha języka biblijnego*, w: *Język Biblii a język współczesny, praca zbiorowa*, Kraków 2006, s. 11-22; zob. R. MEYNET, *L'Analyse rhétorique. Une nouvelle méthode pour comprendre la Bible: tertes fondateurs et exposé systématique*, Paris 1989; TENŻE, *Wprowadzenie do hebrajskiej retoryki biblijnej*, Kraków 2001; TENŻE, *Język przypowieści biblijnych*, Kraków 2005.

¹⁹ Ch. VANDENDORPE, *Od papirusu do hipertekstu. Esej o przemianach tekstu i lektury*, Warszawa 2008, s. 28.

²⁰ W. ONG, *The Interfaces of the Word*, Ithaca 1977, s. 103, za: Ch. VANDENDORPE, *Od papirusu do hipertekstu*, s. 28.

²¹ E.A. HAVELOCK, *Muza uczy się pisać*, s. 92.

²² Interesującą analizę oralności schematu genealogii biblijnej, zob. W. ONG, *Pismo a struktura świadomości*, s. 375-376.

Charakterystyka ta odpowiada również sposobowi konstruowania narracji o podboju ziem zajordańskich w Deuteronomium 1,6–3,7. Czytając tekst, nawet w przekładzie, można natychmiast zauważyć powtarzające się epizody i deklaracje:

Bóg poleca wyruszyć i określa kierunek i cel (1,6-7; 2,3; 2,13; 2,24);
 Bóg ogłasza, że wydaje ziemię Izraelitom (1,8. por. w. 21; 2,24.31; 3,2);
 Bóg zakazuje walczyć z danym ludem, i wyjaśnia, że to On nadał wskazaną ziemię określönemu ludowi (2,4-5; 2,9-12; 2,19-23).

Można nawet rozpoznać powtarzający się „schemat fabuły”: polecenie *Jhwh* – nieposłuszeństwo Izraelitów – gniew *Jhwh*/klęska Izraelitów – skrucha Izraelitów (1,6-7 – 1,26 – 1,34-36 – 1,41; 1,42 – 1,43 – 1,44 – 1,45). Analizując tekst pod kątem powtarzających się elementów, można zaryzykować wskazanie jednostek spoza tego schematu, włączonych później i nie pasujących do wiodącego wzoru (por. wybór sędziów 1,9-18; gniew *Jhwh* wobec Mojżesza 1,37-40).

W Deuteronomium poza rozdziałami 1–3 teksty narracyjne (łącznie się z pouczeniami) zawarte są także w rozdziałach 4–10 oraz końcowych 31 i 34. W rozdziałach 4–6 i 9–10 zawarty jest jeszcze jeden cykl narracyjny – o objawieniu na Horebie i o kamiennych tablicach – posiadający cechy przekazu oralnego (tzw. pierwotnej oralności). W Części II, w ramach analizy *relacji między sefer ha-tora i kamiennymi tablicami* (2.4.6.; zob. Tabela 7) przedstawiono synoptyczne zestawienie czterech fragmentów o zapisie na kamiennych tablicach. Zwrócono uwagę na powtarzające się za każdym razem elementy przekazu, które wyeksponowane i zestawione zostały w tabeli (objawienie na Horebie: 4,10nn; 5,2nn; 9,8nn; 10,1nn; kamienne tablice 4,13; 5,22; 9,9-11.17; 10,1-5; Bóg a lęk przed śmiercią 4,32nn; 5,5.23-31; 9,8.13-14.18-20; 10,10).

Zarazem jednak trudno było wyodrębnić jednostki kompozycji, gdyż obecna wersja tekstu, zawiera splot poszerzanych później tematów, dołączanych wątków i dygresji (można wyodrębnić jednostki przy założeniu konkretnego kryterium, ale wraz ze zmianą kryterium nastąpi zmiana podziału na jednostki). Omawiany przekaz o cechach oralnych nie stanowi zwartych jednostek, jest przerywany odrębnymi wątkami i pouczeniami, które oczywiście pośrednio łączą się z nim. Określone roboczo jednostki (4,10-38; 5,2–6,25; 9,8-21; 10,1–11,21; zakończenie tych jednostek jest umowne) zawierają w sobie, oprócz omawianych relacji – dotyczących objawienia na Horebie i tablic kamiennych – także inne wątki i wezwania, które nie należą

do rozpoznanego schematu oralnego, a które zapewne zostały połączone w ramach kształtowania piśmiennej tradycji Deuteronomium.

W omawianym cyklu, złożonym z czterech części narracyjnych, druga i czwarta część zawiera analogiczne wątki: wprowadzenie do *tory* 6,1nn; 10,12nn oraz „naukę dla syna” 6,3nn; 11,18nn. „Nauka dla syna” zawiera kilkuwersetowy passus złożony z tych samych formuł, powtórzonych za każdym razem w nieco zmienionej kolejności (6,4-9 i 11,18-21). Poniższy przekład – bardziej dosłowny (wraz z niekonsekwencjami dot. liczby pojedynczej i mnogiej) ma na celu wydobyć podobieństwa między passusami. Analogiczne sentencje zaznaczono odpowiadającymi sobie literami: A – A’; B – B’; C – C’; D – D’. Tłustym drukiem zaznaczono fragmenty identyczne, kursywą odpowiedniki (zamienniki, inny czasownik o podobnym znaczeniu), podkreślono te zwroty, które są „dodatkowe”, nie mają analogii. Podkreślono także niektóre końcówki ukazujące brak konsekwencji w stosowanej liczbie pojedynczej albo mnogiej:

6,6-9 (2 os. l. p.):

A ⁶*Niech będą* וְהָיוּ te słowa, te które ja nakazuję ci dzisiaj, w twoim sercu.

B ⁷*Wpoisz* וְשָׁנַנְתָּם [שָׁנַן] je twoim synom

**mówiąc o nich, gdy przebywasz w twoim domu, i gdy idziesz drogą,
gdy kładziesz się i gdy wstajesz.**

C ⁸Przywiążcie je sobie do twojej ręki jako znak

i nich będą na przepasce między oczami twoimi.

D ⁹**Napiszecie je na odrzwiach twojego domu i na twoich bramach.**

11,18-20 (2 os. l. mn.):

A’ ^{18a}*Weźcie* וְשָׁמַרְתֶּם [שָׁמַר] te moje słowa do waszego serca i do waszej duszy.

C’ ^{18b}Przywiążcie je sobie jako znak do waszej ręki

i nich będą na przepasce między oczami waszymi.

B’ ¹⁹*Nauczcie* וְלַמְדַּתְּם [לָמַד] ich waszych synów,

**mówiąc o nich, gdy przebywasz w twoim domu, i gdy idziesz drogą,
gdy kładziesz się i gdy wstajesz.**

D’ ²⁰**Napiszecie je na odrzwiach twojego domu i na twoich bramach.**

Jest to przykład ustalonego przekazu, który został wyrażony dwukrotnie, jednak teksty te nie zostały ujednoczone. Odczytując poszczególne formuły, można się spodziewać, iż należały do stałych powiedzeń wyrażających określone treści (np. w odniesieniu do potraktowania czegoś poważnie: *wziąć sobie coś do serca*; albo w doniesieniu do powtarzania, aby pamiętać: *w domu i w podróży, gdy wstajesz i gdy się kładziesz*). „Słysząc” w tych formułach rytm, widać ich powtórzenia, podwójność, efekt echa.

Niektóre z formuł są w obu przypadkach wyrażone identycznie: וכתבתם ובשריך (6,9 = 11,20), ale są też takie, które zawierają te same terminy i zwroty, lecz sformułowane są z użyciem innych form gramatycznych, czasem innego zwrotu (6,8; por. 11,18b):

בין עיניך	והיו לטטפת	לאות על-ידך		(6,8) וקשרתם
בין עיניכם	והיו לטוטפת	לאות על-ידכם	אתם	(11,18b) וקשרתם

„Formuły pomagają organizować zrytmizowany dyskurs, działają też same z siebie jako wsparcie mnemoniczne”. Takie „spetryfikowane wyrażenia”, które pojawiają się czasem w tekście pisanym w oralnych kulturach występują nie tylko okazjonalnie. W przekazie oralnym „wracają nieustannie. Stanowią samą substancję myśli. Bez nich niemożliwa jest żadna rozbudowana myśl, ponieważ właśnie z nich się składa [...]”²³. Problem pamięciowego zachowania ważnej myśli, idei rozwiązywały wzorce mnemoniczne. Bez nich myśl była ulotna, niepowtarzalna (dosłownie). Dlatego w świecie opartym na mówionym słowie „doświadczenie jest intelektualizowane mnemonicznie”. „Wypowiadana myśl musi przybrać kształt silnie zrytmizowanych, równoważnych jednostek (*patterns*), powtórzeń lub antytez, aliteracji i asonansów, wyrażen epitetycznych i formułowanych, standardowych układów tematycznych [...]. Dłuższa myśl w postaci oralnej, nawet jeśli formalnie nie ma postaci wiersza, posiada na ogół silny rytm”²⁴.

„Grecy Homera cenili klisze, ponieważ nie tylko poeci, lecz cały świat oralnej noetyki, w tym świat myśli, opierał się na formułowym sposobie (*constitution*) myślenia. Kultura oralna musi ciągle powtarzać raz zdobytą wiedzę lub ulega ona zapomnieniu; formułowe, stałe wzorce myślowe są istotne dla mądrości i efektywnego funkcjonowania”²⁵.

W Deuteronomium wiele treści wyrażonych jest poprzez formuły powtórzone w tej księdze w podobny sposób kilkakrotnie albo wielokrotnie, czasem aż „do znużenia”. Moshe Weinfeld poświęca 46 stron apendyksu na wyliczenie zwrotów charakterystycznych dla całego dzieła deuteronomistycznego. Prym wiedzie Księga Powtórnego Prawa, którą nie bez

²³ W. ONG, *Oralność i piśmienność*, s. 60.

²⁴ Tamże, s. 61, 58-59.

²⁵ Kiedy Grecy zinterioryzowali pismo (semicki alfabet spółgłoskowy poszerzony o samogłoski), co nastąpiło po kilku wiekach ok. V-IV w. przed Chr., „pozwalalo to wykorzystywać umysł do myślenia bardziej oryginalnego i bardziej abstrakcyjnego”. Gwałtowny rozwój filozofii i w ogóle kultury greckiej, związane są przez niektórych badaczy właśnie z tym głównym czynnikiem; W. ONG, *Oralność i piśmienność*, s. 47; J. DOMAŃSKI, *Tekst jako uobecnienie. Szkic z dziejów myśli o piśmie i książce*, Kęty 2002, s. 23-24.

powodu określa się jako zwieńczenie dzieła deuteronomistycznego²⁶. I tak dla przykładu, motyw wyrażający teologiczną myśl o nadaniu przez *Jhwh* ziemi Izraelowi występuje w formie utrwalonego zwrotu „którą *Jhwh* twój Bóg, daje ci w dziedzictwo (abyś ją posiadał)” אשר יהוה אלהיך נתן לך (לרשתה) (4,21; 15,4; 19,10; 20,16; 21,23; 24,4; 25,19; 26,1). Potępiany kult obcych bogów wyrażany jest między innymi zwrotami „służyć obcym bogom” עבד אלהים אחרים (7,4; 11,16; 13,7.14; 17,3; 28,36.64; 29,25), „chodzić za obcymi bogami” הלך אחרי אלהים אחרים (6,14; 8,19; 11,28; 13,3; 28,14). Dzieła Boga wyrażane są formułami: „znaki i cuda” (4,34; 6,22; 7,19; 26,8; 29,2; 34,11); „mocną ręką i wyciągniętym ramieniem” (4,34; 5,15; 7,19; 11,2; 26,8). Sam zwrot o przestrzeganiu prawa, z użyciem różnych terminów prawnych, występuje 23 razy²⁷.

Takie namnożenie powracających zwrotów jest charakterystyczne dla stylu Deuteronomium, ale występują też „zestawy” zwrotów odnoszące się do danego tematu. W ramach rozprawy doktorskiej analizowałam deuteronomiczne wezwanie do miłości *Jhwh*. Jak zauważyłam, występowało ono zwykle w serii wezwań określających relację do Boga, czasem było ich mniej, czasem więcej, zmieniała się kolejność, ale „powracały” te same ustalone zwroty. Te krótkie, treściwe nauki nakazywały, aby „*Jhwh*, twojego Boga” „kochać Go” (z całego serca i z całej duszy), „chodzić Jego drogami”, „służyć Mu”, „przyłgnąć do Niego”, „bać się Go”, „słuchać Jego głosu”, „przestrzegać Jego praw” (6,5; 7,9; 10,12-13; 11,1.13.22; 13,4; 19,9; 30,6.16.20; por. 5,9b-10)²⁸.

Nie trzeba podawać więcej przykładów na występowanie w Deuteronomium tekstu opartego na przekazie o cechach pierwotnej oralności (przedpiśmiennej) – bazującego na wzorcach mnemoniczych, na ustalonych i utrwalonych pamięciowo formułach – aby uznać wpływ kultury oralnej na tekst Księgi Powtórzonego Prawa. „Im bardziej złożona jest myśl typu oralnego, tym bardziej prawdopodobne, że złoży się na nią zbiór troskliwie dobranych wyrażen. Ta prawda dotyczy kultur oralnych na całej ziemi” – pisze W. Ong²⁹. Przedstawione przykłady takich zestawów formuł w tekście Deuteronomium wskazują na zawarte w tej księdze (i w ten sposób utrwalone na piśmie) „echa” kultury mówionej, echa nauczania opartego na przekazie ustnym.

²⁶ M. WEINFELD, *Deuteronomy and Deuteronomic School*, s. 320-365 [Deteronomic Phraseology].

²⁷ Por. tamże, s. 329-320, 330, 336, 341.

²⁸ Zob. R. JASNOS, *Teologia Prawa*, s. 235-270.

²⁹ W. ONG, *Oralność i piśmienność*, s. 60.

1.2.3. Performance

Jak pisze Eric Havelock: „W środowisku oralności pierwotnej specjalista oralny, śpiewak, kapłan, prorok lub jasnowidz, stale ubiera przeznaczone do zapamiętania instrukcje w przyjemne dla ucha formy. [...] Warto zauważyć, że najczęściej są to przykłady, w których instrukcje nie zostają skutecznie wcielone w życie: działanie bohatera niespodziewanie staje się «heroiczne» albo «tragiczne» (albo, w przypadku Hebrajczyków, «grzeszne»), ale jest przez to niemniej efektywne jako ostrzeżenie, skutecznie przechowujące i przekazujące kryjącą się w nim «lekcję»³⁰. Dramatyzm wydarzeń zapadających w pamięci sprawia, że wypowiedź nierzadko przybiera zabarwienie agonistyczne (zaskakująca obecność gwałtu, śmierci, niebezpieczeństwa, kryzysów zewnętrznych)³¹.

Rozpoznany już wyżej, jako reprezentatywny dla przekazu oralnego, dłuższy przekaz o podboju ziem zajordańskich Pwt 1,6–3,7 spełnia również i te kryteria, odpowiada przedstawionej charakterystyce. Opowiadanie o podboju jest dramatyczne, najpierw nieposłuszeństwo dwukrotnie prowadzi do klęsk w walkach. Przekaz stanowi lekcję posłuszeństwa i zaufania *Jhwh*, poleganie na poleceniach Boga przynosi Izraelitom dwukrotne zwycięstwo i zdobycie ziem.

Również w przypadku cyklu narracyjnego o objawieniu na Horebie i kamiennych tablicach spełnia on przedstawione kryteria oralności. Cykl zawierający świadectwo o Bożym objawieniu na Horebie i o kamiennych tablicach pełen jest grozy (lęk przed objawiającym się Bogiem, lęk przed śmiercią, *Jhwh* zamierza wygładzić Izraelitów, heroiczne wstawiennictwo Mojżesza). Zawarta „lekcja” dotyczy wierności i niewierności wobec potężnego Boga *Jhwh*. Zawarte w niej są i grzech, i tragizm, i lekcja.

Wspominaną już cechą przekazu oralnego jest obrazowość i dynamika „wykonania”³², ponieważ „ludzie uczą się tradycji przez działanie, nie przez idee i zasady. Aby jej nauczać, społeczeństwa oralne korzystają z dogodnego środka, jakim jest spektakl [performance] [...]. Naturalna skłonność istot ludzkich [...] prowadzi do urządzania zbiorowych imprez i przeżywania zbiorowych uczuć, odgrywających wielką rolę w prawidłowym funkcjonowaniu wszystkich społeczeństw oralnych, bowiem to właśnie

³⁰ E.A. HAVELOCK, *Muza uczy się pisać*, s. 95; por. R.F. PERSON, *The Ancient Israelite Scribe as Performer*, JBL 117(1998), s. 601-609.

³¹ W. ONG, *Oralność i piśmienność*, s. 70.

³² POR. A. CAMPBELL, *The Reported Story. Midway Between Oral Performance and Literary Art*, Sem 46(1989), s. 77-85.

silne emocje gwarantowały skuteczny przekaz instrukcji. [...] Publiczność oralna uczestniczyła nie tylko przez bierne przysłuchiwanie się i zapamiętywanie, ale przez czynny udział w użyciu języka. Wspólnie wybijano rytm, tańczono i śpiewano, odpowiadając na zaśpiew twórcy³³.

Deuteronomium zawiera odwołania do „wydarzenia” ustnego przekazu ważnego dla całego ludu „świadcstwa”. W wydarzeniu tym uczestniczą wszyscy Izraelici, przełożeni i zwierzchnicy odgrywają w nim rolę pierwszoplanową. Kiedy Mojżesz nakazuje nauczyć lud pieśni jako „świadcstwa przeciw Izraelitom”, poleca zebrać starszych i zwierzchników i zapowiada, że wezwie przeciw nim na świadectwo „niebo i ziemię” (31,28). I rzeczywiście Mojżesz rozpoczyna pieśń wezwaniem skierowanym do nadzwyczajnych świadków: *Uważajcie, niebioso, na to, co powiem, słów moich usłuchaj, ziemio* (32,1). To niezwykle zaaranżowanie całej sytuacji wpisuje się w dynamikę *performance*. Słowa poetyckie nie są zwykłą pieśnią, są nauką (32,2 לִלְמַד), są zapowiedzią-ostrzeżeniem. Co więcej, lud nie tylko wysłuchał, ale został nauczony pieśni (por. 31,19), co jest jeszcze mocniejszym argumentem za oralnością przekazu³⁴. Sam motyw odwołania się do świadków, jakimi są niebo i ziemia, należy do „spetryfikowanych” wzorów, znanych z innych ksiąg biblijnych, a także z literatury mezopotamskiej.

Deuteronomium zawiera też inny przykład zbiorowo przeżywanego i przyswajanego najważniejszych prawd, jakie ma do przekazania ta księga. Po wejściu do ziemi ma odbyć się szczególny rytuał, w niezwyklej scenerii – góry Ebal i Garizim, w obecności całego ludu, ze szczególną rolą lewitów wołających donośnym głosem קוּל רַם. ...*wydał Mojżesz ludowi takie polecenie: Gdy przekroczycie Jordan, staną na górze Garizim, by błogosławić lud: Symeon, Lewi, Juda, Issachar, Józef i Benjamin. A na górze Ebal staną, by przeklinać: Ruben, Gad, Aser, Zabulon, Dan i Neftali. Lewici zabiorą głos i zawołają do całego Izraela donośnym głosem: Przeklęty każdy, kto wykona posąg rzeźbiony lub z lanego metalu [...]. A w odpowiedzi cały lud powie: Amen [...]* (Pwt 27,11-15). Cały lud uczestniczy w tym rytuale, odpowiadając na wywoływane przekleństwa potwierdzeniem i aprobatą, zawartą w deklaracji „amen”.

³³ E.A. HAVELOCK, *Muza uczy się pisać*, s. 95-96.

³⁴ R. ALBERTZ, analizując znaki oralnej komunikacji w Deutero-Izajaszu, zwraca uwagę na wskazówki świadczące o przeznaczeniu pierwszej edycji księgi do publicznej recytacji; por. R. ALBERTZ, *Public Recitation of Prophetic Books?*, s. 96-110.

1.2.4. Prawo – oralnie

Prawo w kulturze oralnej przyjmuje kształt zbioru formuł, powiedzeń, czasem przysłów wyrażających przyjęte zasady postępowania i zarazem zasady stosowanej oceny – jako podstawy wyroku sądowego. Jak pisze Walter Ong, od sędziego reprezentującego sędziowski urząd w ramach kultury oralnej często wymagano, aby wygłosił stosowne formuły i przysłowia skłaniające go do podjęcia takiej a nie innej decyzji sądowej³⁵.

Deuteronomiczny zbiór prawny, zawiera również tak wyrażone zasady, świadczące, iż zebrane tradycje prawne sięgają czasów prawa zwyczajowego funkcjonującego w kulturze przedpiśmiennej. Jedne są krótkie i konkretne (apodyktyczne):

*Nie będziecie jedli nic obrzydliwego תועבה (14,3);
 Nie będziesz gotował koźlęcia w mleku jego matki (14,21);
 Usuniesz [winę rozlania] niewinnej krwi z Izraela (19,13; por. 21,9)³⁶;
 Nie przesuniesz granicy [ziemi] bliźniego (19,14);
 Nie zawiążesz pyska wołowi młóścącemu (25,4);*

inne przypominają przysłowia oparte na paralelizmach:

*Na słowo dwu lub trzech świadków skaże się na śmierć,
 nie wyda się wyroku na słowo jednego świadka (17,6);
 Życie za życie, oko za oko, ząb za ząb,
 ręka za rękę, noga za nogę (19,21);
 Nie będzie prostytutki sakralnej wśród córek Izraela
 i nie będzie prostytutującego się sakralnie wśród synów Izraela (23,16);
 Gdy wejdiesz do winnicy swego bliźniego, możesz zjeść winogrono do syta,
 ile zechcesz; lecz do swego koszyka nie weźmiesz.
 Gdy wejdiesz do zboża bliźniego swego, ręką możesz zrywać kłosa,
 lecz sierpa nie przyłożysz do zboża swego bliźniego (23,25-26; por. 24,19-21);
 Nie weźmie w zastaw ręcznego młyna ani kamienia młyńskiego,
 bo życie wzięłoby w zastaw (24,6);
 Nie zginą ojcowie za synów i synowie nie zginą za ojców,
 mąż za grzech swój zginie (24,16);
 Nie złamiesz prawa przybysza i sieroty
 ani nie weźmiesz w zastaw odzieży od wdowy
 (por. 16,19; 20,5-7; 23,20-21).*

³⁵ Por. W. ONG, *Oralność i piśmienność*, s. 60.

³⁶ Formuła odnosi się do oczyszczenia Izraela od niewinnej krwi wylanej przez zabójcę.

1.3. Próba oceny oralności Deuteronomium

Dokonując wstępnej oceny Deuteronomium pod kątem obecności w tekście cech pierwotnego oralizmu, warto odwołać się do Waltera Onga. Zestawia on najważniejsze cechy przekazu oralnego³⁷:

- formularność stylu;
- styl addytywny, dodający – zamiast konstrukcji złożonych, zdań nadrzędnych i podrzędnych (zwłaszcza w narracji, kolejne treści łączone spójnikiem „i”)³⁸;
- nagromadzenie zamiast analizy;
- powtórzenia (powracające tematy, motywy; a także wtrącane przykłady i rozwinięcia rozwlekające przekaz);
- zachowawczość i tradycjonalizm (powielanie tematów, zamiast innowacji);
- homeostaza (społeczność żyje terażniejszością, zachowuje równowagę, porzucając wspomnienia, które utraciły znaczenie dla terażniejszości)³⁹;
- odniesienia do doświadczenia i realiów życia ludzi;
- sytuacyjność zamiast abstrakcji, bliskość rzeczywistości (odniesienia funkcjonalne, a nie kategoriale; myślenie operacyjne);
- zabarwienie agonistyczne;
- empatia, zaangażowanie w przekaz zamiast obiektywizującego dystansu (bywa, że „do tego stopnia oddziałuje na gramatykę opowie-

³⁷ W. ONG, *Oralność i piśmienność*, s. 61-78; por. S. NIDITCH, *Oral World and Written Word*, s. 14-17.

³⁸ Przykładem ilustrującym jest tzw. pierwszy opis stworzenia (Rdz 1), w którym kolejne dni dzieła stwarzania oddane są przez analogiczny zestaw formuł, zarazem dominuje styl addytywny, kolejne zwroty mówiące o działaniu i jego następstwach wprowadzane są nieustannie powracającym spójnikiem w (który w przekładzie BT oddany jest określeniami: i, a, zaś, wtedy, „a gdy” albo często pomijany); por. W. ONG, *Oralność i piśmienność*, s. 62-63; por. E. HAVELock, *Muza uczy się pisać*, s. 94.

³⁹ W. Ong podaje przykład badanych tradycji ustnych (w plemieniu Gonja w Ghanie, badania przeprowadzili J. Goody, I. Watt). W ciągu kilkudziesięciu lat tradycja dotycząca założyciela państwa zmieniła istotne elementy, na początku XX w. głosiła, iż założyciel miał siedmiu synów, którzy panowali w siedmiu regionach kraju. Ale sześćdziesiąt lat później, w przekazywanej ustnie tradycji synów założyciela było już tylko pięciu, co odpowiadało aktualnej sytuacji terytorialnej państwa, gdyż w międzyczasie utracono część terenów, a dwie z wcześniejszych prowincji zjednoczyły się. Tradycja wciąż była przekazywana jako ta sama, niezmienna, odnosząca się do przodków; por. W. ONG, *Oralność i piśmienność*, s. 75-76.

ści, iż narrator opisując czyny bohatera, mówi chwilami w pierwszej osobie”⁴⁰.

Do jakiego stopnia Deuteronomium bazuje na przekazie oralnym? Na ile odnalezione w tekście passusy, odzwierciedlające dynamikę oralną, mają wpływ na całościowy przekaz biblijnej księgi? Wprawdzie formuła-tywność stylu została wykazana w wybranych jednostkach tekstu, ale już nagromadzenie treści jest charakterystyczne dla całości mów, podobnie jak przykłady ilustrujące i rozwinięcia czy odniesienia do realiów życia i niez- rzadkie podejście agonistyczne – cechy te określają oralny charakter prze- kazu deuteronomicznego.

Chociaż mowy Mojżesza wydają się być zbudowane w oparciu o pewien literacki zamysł retoryczny, nie wyjaśnia to do końca struktury księgi. Zo- stały wprawdzie zarysowane treści określające mówcę, adresata, kontekst, jednak sama mowa Mojżesza zawiera nieustanne powroty, przypomnienia, co sugeruje pierwotną mnemonikę oralną. Zamiast wypracowanej struktury retorycznej⁴¹, występują liczne nagromadzenia i powtórzenia. Często wy- dają się one z sobą powiązane, jednak próba odszukania literackiej struk- tury prowadzi do odnajdywania wielu różnych związków, „struktur”, które nie sposób scalić (o czym będzie jeszcze mowa przy okazji analizy procesu kształtowania tekstu Deuteronomium; por. 4.1.). Wydaje się, że oralność, przynajmniej początków kształtowania przekazu zawartego w Deutero- nomium, a może także oralność współtowarzysząca żywemu przekazowi treści równoległemu do historii kształtowania piśmiennego przekazu Deu- teronomium, jest jednym z istotnych czynników wpływających na ustruk- turyzowanie tekstu (!) Deuteronomium.

1.4. Dynamika oralno-piśmienna Deuteronomium

Specyfika oralno-piśmienna Księgi Powtórzonego Prawa jest złożona⁴². Analiza terminologiczna ukazuje dominację czasowników związanych

⁴⁰ Tamże, s. 73. Ta niezwykła cecha przekazu oralnego jest często spotykana w tekstach prorockich, gdzie prorok, głosząc słowo Boga, mówi w pierwszej osobie. Nierzadko także następują „płynne” przejścia, które niemal uniemożliwiają rozdzielanie słów proroka od przywoływanych przez niego słów Boga; por. Jr 4,19-22; 15,10-18.

⁴¹ Taką kompozycję quasi-retoryczną próbuje naszkicować: J.W. WATTS, *Reading Law. The Rhetorical Shaping of the Pentateuch* (BiSe 059), Sheffield 1999, s. 61-87.

⁴² Por. S. AMSLER, *Loi orale et loi écrite dans le Deutéronome*, w: N. LOHFINK (ed.), *Das Deuteronomium. Entstehung, Gestalt und Botschaft*, Leuven 1985, s. 52.

z przekazem ustnym: mówieniem דָּבַר (69x *piel*)⁴³, głoszeniem אָמַר (140x *qal*)⁴⁴, słuchaniem שָׁמַע (86x *qal*)⁴⁵. Każdy z tych czasowników występuje w Deuteronomium o wiele więcej razy niż czasownik pisać כָּתַב (23x – wszystkie formy od rdzenia).

Czasownik כָּתַב (21x w Pwt) oraz rzeczownik *sēfer* סֵפֶר (11x w Pwt) są to terminy reprezentatywne dla piśmiennej aktywności (por. Cz. II. 1.1.). Chociaż wydawałoby się, że terminy te nie występują w Deuteronomium aż tak często, to z drugiej strony jednak właśnie ta księga zawiera ich najwięcej w Pięcioksięgu (w Rdz 1x *sēfer*; w Kpł nie ma tych terminów wcale)⁴⁶. „Jak żadna z poprzedzających ksiąg w Pięcioksięgu Deuteronomium jest nasycone „pisarskim myśleniem” – pisze Jean-Pierre Sonet⁴⁷.

Mojżesz mówi „te słowa” i o „tych słowach” (1,1; por. 6,6; 12,14.28; itd.), ale „słowo” ma charakter niespecyficzny, nie sposób rozróżnić między słowem mówionym a pisanym!⁴⁸. W trakcie lektury Deuteronomium od początku uderza zawarta w księdze koncepcja przedstawienia jej w konwencji mowy. Zewnętrzne ramy ukazują treść tekstu jako mowy – Deuteronomium jako tekst przedstawia akt mowy. Ale to jeszcze nie wszystkie elementy złożoności tego „pisanania o mówieniu”.

Głównym przedmiotem Mojżeszowego przemawiania jest *ha-tora* (por. 1,5), która według jednego z końcowych rozdziałów Deuteronomium (31), została przez mówcę (!) zapisana na *sefer* (31,24; por. w. 9). Jak pisze Geert Johan Venema: „Deuteronomium jest przede wszystkim księgą słowa mówionego, ale na końcu księgi, następuje intrygujący zwrot, artykulacja słów okazuje się łączyć z ich zapisem”⁴⁹. Zgodnie z narracją księgi Mojżesz zapisuje słowa po zakończeniu swojej długiej mowy. Ale Mojżesz w swojej mowie odwołuje się do „Księgi” *tory* jako istniejącej i osiągalnej.

W tym złożonym „tekście o mowie” i „mowie o tekście”, jaką stanowi Deuteronomium – zawierają się elementy dynamiki oralno-piśmiennej. W ramach nauczania o *sefer ha-tora*, Mojżesz nakazuje również swoim słuchaczom nieustanne uczenie się, jest to zatem nauczanie o tym, jak się uczyć i nauczać (!). Adresaci mają uczyć się i nauczać synów *tory*, mówiąc o niej, ale także wykorzystać piśmienne środki „dydaktyczne” w naucza-

⁴³ G. GERLEMAN, דָּבַר *dābār* Wort, s. 435.

⁴⁴ H.H. SCHMID, אָמַר *’mr* sagen, w: THAT, Bd I, k. 212.

⁴⁵ H. SCHULT, שָׁמַע *šm’* hoeren, w: THAT, Bd II, k. 979.

⁴⁶ Por. Cz. II. 1.1. (*sēfer* סֵפֶר w Pięcioksięgu: Rdz – 1x; Wj – 4x; Lb – 2x; Pwt – 11x; *kātab* כָּתַב: Wj – 11x; Lb – 5x; Pwt – 23x).

⁴⁷ J.-P. SONNET, *The Book Within the Book*, s. 262.

⁴⁸ Por. Cz. II. 1.3.2.

⁴⁹ G.J. VENEMA, *Reading Scripture in the Old Testament*, s. 41, 45.

niu. Będą to napisy o charakterze znaku i może także wyznania (na ręce, na czole), napis o charakterze ochronnym (na odrzwiach i bramach).

Pismo niekoniecznie ruguje oralność z kultury, ale niewątpliwie „wnosi nową dynamikę do transmisji kultury”⁵⁰. Pierwszy etap w rozwoju piśmienności charakteryzuje się wykorzystaniem zapisu w służbie kulturze oralnej. Taki przekaz, w którym pojawiają się elementy pisma służące kulturze mówionej, można bez trudu odnaleźć w Deuteronomium. Obok już wymienionych zapisów o specyficznym i nadzwyczajnym charakterze, występują też zapisy służące kultowi, rytuałowi i recytacji. Z rytuałem na górze Garizim i Ebal wiąże się wypisanie słów *tory* na wielkich kamieniach (por. 27,2-4.8) oraz recytacja donośnym głosem קול רם przez lewitów błogosławieństw i przekleństw (27,12-14; por. 11,29). Choć Deuteronomium nie mówi, iż będą one odczytane z *sefer*, to w kontekście zapisu *tory* na kamieniach wydaje się, iż narrator zakłada, że Izraelici dysponują *sefer ha-tora*. Toteż Księga Jozuego (charakteryzująca się podobieństwem słownictwa w stosunku do Deuteronomium), relacjonując wykonanie polecenia wydanego przez Mojżesza, mówi o czytaniu z *sefer ha-tora*: *Następnie Jozue odczytał wszystkie słowa ha-tora, błogosławieństwo i przekleństwo, wszystko dokładnie, jak napisano w sefer ha-tora* התורה בספר ככל-הכתוב (Joz 8,34).

Są w Deuteronomium, oprócz recytacji związanych ze sporządzaniem zapisu na Ebal i Garizim, także inne przykłady podobnych związków oralno-piśmiennych. Takim przykładem może być pieśń השירה Mojżesza, będąca „świadectwem przeciw Izraelitom”. Po pierwsze, pieśń ma zostać zapisana (31,19a.22a), po drugie, Izraelici mają zostać nauczeni pieśni na pamięć (31,19b.22b), po trzecie, Mojżesz ją uroczyście wygłasza wobec całego ludu ze zwierchnikami na czele (31,30). Zastosowane w tekście sformułowania świadczą o dynamice piśmienno-oralnej. Kolejne zwroty rozwijają myśl i ukazują tę dynamikę:

A teraz napiszcie sobie tę pieśń oto ועתה כתבו לכם את-השירה הזאת
naucz jej synów Izraela ולמדה את-בני-ישראל
włóż ją w ich usta שימה בפיהם
(31,19a).

Dwa ostatnie zwroty stanowią rozwinięcie paralelizmu synonimicznego, „włożyć komuś w usta słowa” oznacza w tym kontekście nauczyć go tych słów na pamięć. Sentencja wprowadzająca do pieśni zawiera zwrot o charakterze oralnym (a niektórzy powiedzieliby auralnym⁵¹): *Wypowie-*

⁵⁰ D.M. CARR, *Writing on the Tablet*, s. 8.

⁵¹ Zob. M.E. VOGELZANG, H.L.J. VANSTIPHOUT, *Mesopotamian Epic Literature. Oral or Aural?*, Lewiston, NY 1992.

dział Mojżesz do uszu באזני całej społeczności Izraela słowa tej oto pieśni do końca (31,30). Odwołanie do ust i uszu wymownie świadczy o oralności przekazu. Natomiast otwierające werset 19. wezwanie do zapisu psalmu, poprzedzające polecenie nauki pamięciowej, wydaje się ukazywać rolę pomocniczą zapisu w stosunku do nauczania/uczenia się.

Przedstawione już wyżej dwa analogiczne passusy (6,6-9; 11,18-20), nazwane przeze mnie „nauką dla syna”, zostały uprzednio przywołane jako świadectwo oralnego sposobu wyrażania myśli poprzez zestawy formuł i powtarzające się sekwencje, ułatwiające memoryzację przekazu. Jednocześnie jednak passusy te stanowią wyjątkowy przykład splotu praktyk oralnych z piśmiennymi⁵² – związanych z nauką słów *tory*. Można zauważyć, że w pierwszym passusie (6,6-9), pierwsze dwa wersety dotyczą praktyk oralnych:

- A ⁶Niech będą והיי te słowa, te które ja nakazuję ci dzisiaj, w twoim sercu.
 B ⁷Wpóisz ושננתם [שנין] je twoim synom,
**mówiąc o nich, gdy przebywasz w twoim domu, i gdy idziesz drogą,
 gdy kładziesz się i gdy wstajesz.**

Tymczasem dwa następne wersety tego passusu ukazują praktyki związane z zapisem:

- C ⁸Przywiążcie je sobie do twojej ręki jako znak
 i nich będą na przepasce między oczami twoimi.
 D ⁹**Napiszecie je na odrzwiach twojego domu i na twoich bramach.**

Być może odzwierciedla to kolejność – od praktyk oralnych do tych, opartych na pierwotnym zastosowaniu pisma – w formie znaku na ciele (lub garderobie) albo zapisu symbolicznego i rytualnego.

W drugim passusie 11,18-20 nastąpiła zmiana porządku i kompozycji. Wydaje się, że pisarz (albo mówca) połączył praktyki według innego kryterium. Najpierw są te, które dotyczą bezpośrednio osoby nauczanej, co wyrażono poprzez odniesienia do jej serca, duszy, ręki i czoła (między oczami):

- A' ^{18a} **Weźcie** ושמתם [שים] te moje słowa do waszego serca i do waszej duszy.
 C' ^{18b}Przywiążcie je sobie jako znak do waszej ręki
 i niech będą na przepasce między oczami waszymi.

⁵² Por. S. NIDITCH, *Oral World and Written Word*, s. 99-100.

Dopiero w drugiej kolejności wymienione zostały czynności odniesione do codziennych miejsc przebywania i działania:

- B' ¹⁹ *Nauczcie* ולמדוהם [למד] ich waszych synów,
**mówiąc o nich, gdy przebywasz w twoim domu, i gdy idziesz drogą,
 gdy kładziesz się i gdy wstajesz.**
 D' ²⁰ **Napiszecie je na odrzwiach twojego domu i na twoich bramach.**

Susan Niditch uważa, że styl zapisu niektórych pism biblijnych świadczy o „wzajemnym oddziaływaniu oralności i piśmienności, kontinuum między nimi [...]. Pewne części mogą być zakomponowane oralnie, podczas gdy inne mogą naśladować styl oralny”⁵³. Określa ona taką specyfikę tekstów biblijnych jako wzajemne oddziaływanie oralno-piśmienne (*the oral-literary interplay* albo *the interplay between orality and literacy*)⁵⁴.

Taka specyfika tekstu Deuteronomium jest podstawą dla wniosku dotyczącego procesu powstawania tekstu. Deuteronomium nie powstała „tylko” jako piśmienny zapis (zarzucony w świątyni i odnaleziony w trakcie jej restauracji). Tekst Deuteronomium świadczy o tym, że przekaz oralny i piśmienny, musiały się wspierać. I w takich okolicznościach trwał proces opracowywania piśmiennego przekazu.

Rozwój piśmiennej kultury wpływa na strukturę i kompozycję dzieła literackiego. Jednak, jak podkreśla Walter Ong, „Dopiero wysoko rozwinięta piśmienność sprzyja narodzinom właściwej kompozycji pisma. Wówczas autor tworzy tekst, który naprawdę staje się tekstem: słowami ułożonymi w jedną, spójną całość na papierze. Nadaje to myśli inne kontury niż te, które kształtuje oralność”⁵⁵. Przyjmując, że tekst Księgi Powtórzonego Prawa kształtowały obydwie dynamiki oraz że początki tradycji Deuteronomium formułowane były w ramach tradycji oralnej, trzeba również przyjąć, że struktura Deuteronomium nie odzwierciedla pełnej spójności przekazu literackiego od początku formułowanego na piśmie. Wyjaśnia to też jedną z przyczyn, dla której nie sposób wyświetlić do końca literackiej struktury Deuteronomium, co ukazała już wcześniej analiza (por. Cz. II. 4. *Struktura Księgi Powtórzonego Prawa a proces kształtowania tekstu*).

⁵³ S. NIDITCH, *The Challenge of Israelite Epic*, w: J.M. FOLEY (ed.), *Companion to the Ancient Epic*, Malden – Oxford – Victoria 2005, s. 285.

⁵⁴ S. NIDITCH, *Oral World and Written Word*, s. 99. W innym miejscu autorka pisze, że „Oralność i piśmienność są częścią trwającego kontinuum nawet w najpóźniejszym okresie biblijnym”; tamże.

⁵⁵ W. ONG, *Pismo a struktura świadomości*, s. 374.

Wyjątkiem w Księdze Deuteronomium, odzwierciedlającym kulturę – jak się wydaje – specyficznie piśmienną, jest polecenie dla króla, dotyczące sporządzenia sobie odpisu *tory* משנה התורה. W tym bowiem przypadku zapis służy pogłębionemu studium: והיה עמו וקרא בו כל-ימי חייו *Będzie go miał przy sobie i będzie go czytał przez wszystkie dni swego życia* (17,19a). Tu mamy już do czynienia z kulturą wysoce piśmienną. Niczym w prologu babilońskiej wersji standaryzowanej eposu *Gilgamesz*, gdzie narrator poleca czytelnikowi wyjąć tabliczkę ze szkatułki (skrzynki) i pilnie ją czytać⁵⁶. Widać ogromną różnicę między oralnością nauki *tory* przez lud, wyrażonej zwrotami: mówić (do uszu), nieustannie powtarzać, włożyć do ust oraz studium *tory* przez króla, które charakteryzuje sporządzenie odpisu tekstu i indywidualna, systematyczna lektura-studium.

1.5. Przekaz piśmienny i implikacje piśmienności

Obecność kultury oralnej w przekazie Deuteronomium, zwłaszcza w wybranych tekstach, została potwierdzona. Mając na względzie oralne początki najstarszych elementów tradycji biblijnej i będąc świadomym przemian ku piśmienności, które stopniowo narastały w kulturze, w której kształtowany był przekaz deuteronomiczny, trzeba zapytać o zmiany, jakie następowały pod wpływem rozwoju piśmienności, zwłaszcza zmiany w sposobie formułowania i przekazu treści biblijnych.

Jack Goody określił różnice w przekazie powstałe pod wpływem pisma:

- przewaga nominalizacji nad werbalizacją przekazu;
- większa różnorodność słownictwa, synonimy zamiast powtórzeń;
- więcej przymiotników określających;
- mniej zaimków osobowych;
- przekaz mniej spersonalizowany, bardziej oderwany od kontekstu;
- unikanie powtórzeń, dygresji, przeładowania;
- przekaz bardziej wypracowany syntaktycznie;
- bardziej przemyślany sposób wyrażania idei (teza, argumenty);
- rosnący poziom abstrakcji myśli i idei⁵⁷.

Jak piszą Jack Goody i Ian Watt, w swojej głośnej publikacji o następstwach piśmienności, „[Chociaż] [...] pismo funkcjonuje nie zamiast, lecz

⁵⁶ A.R. GEORGE, *Gilgamesh and the literary traditions*, s. 451.

⁵⁷ J. GOODY, *The Interface Between the Written and the Oral*, s. 263-264.

jedynie obok przekazu ustnego, [...] [to] wynalazek pisma [...] zmienił całkowicie strukturę tradycji kulturowej. [...] W społeczeństwach niepiśmiennych tradycja kulturowa [...] zmienia się za sprawą homeostatycznego procesu zapominania lub przekształcania tych elementów, które przestają być przydatne lub istotne. Społeczeństwa piśmienne natomiast nie mogą już odrzucać, przyswajać ani przekształcać swojej przeszłości w podobny sposób. [...] mają do czynienia z nieustannie utrwalanymi wersjami wydarzeń i przekonań, a ponieważ przeszłość zostaje przez to oddzielona od teraźniejszości, możliwe staje się badanie historyczne. To z kolei wyzwala sceptycyzm [...] Stąd już tylko krok do tego, by tworzyć alternatywne wyjaśnienia i poddawać je próbom⁵⁸. „Pisemne utwalenie tradycji, której nośnikiem było dotąd słowo żywe i pamięć, powodowało [...] wyłonienie się historii i świadomości historycznej”⁵⁹.

Początki krytycznej i historycznej myśli zawiera biblijne dzieło deuteronomistyczne (Joz – Sdz – 1-2Sm – 1-2Krl), które Martin Noth nazwał pierwszym dziełem historycznym⁶⁰. Próba krytycznego spojrzenia na historyczne już dzieje, w oparciu o przywoływane zapisy kronikarskie⁶¹, ocena pod kątem czynienia bądź nie czynienia „tego, co sprawiedliwe w oczach Jhwh” – charakteryzują pisarza reprezentującego kulturę piśmienną z jej zdobyczami, spojrzeniem historycznym, oglądem krytycznym wyrażającym się oceną pod kątem przyjętego kryterium. Podobne spojrzenie reprezentuje Deuteronomium, nazywane kluczem albo zwieńczeniem dzieła deuteronomistycznego⁶². Retrospektywne przedstawienie przeszłości, zapowiedź skutków przyszłej niewierności (poprzez analogię), odsłania spojrzenie o charakterze historycznym, reprezentatywne dla kultury piśmiennej⁶³. Słowa zapisane na zakończenie 28 rozdziału, z którymi bibliści mają spór problemu – *To są słowa przymierza, które nakazał Jhwh zawrzeć Mojżeszowi z Izraelitami w kraju Moabu, oprócz przymierza, jakie zawarł z nimi*

⁵⁸ J. GOODY, I. WATT, *Następstwa piśmienności*, w: *Communicare. Almanach antropologiczny. 2. Oralność/piśmienność*, red. G. GODLEWSKI, A. KARPOWICZ, P. RODAK, Warszawa 2007, s. 72-73.

⁵⁹ G. GODLEWSKI, *Jack Goody, uczoney w piśmie*, s. 15.

⁶⁰ T. BRZEGOWY, *Księgi historyczne Starego Testamentu*, s. 14.

⁶¹ Por. *Księga dziejów Salomona* – 1Krl 11,41 i inne; *Księga kronik królów Izraela* – 1Krl 14,19 i inne; *Księga kronik królów Judy* – 1Krl 14,29 i inne.

⁶² T. BRZEGOWY, *Księgi historyczne Starego Testamentu*, s. 19.

⁶³ Na temat szczegółowych różnic w postrzeganiu czasu i uwzględnianiu go w przekazie ustnym i pisanym zob. *The Time of Telling and the Telling of Time in Written and Oral Cultures*; por. J. GOODY, *The Power of the Written Tradition*, Washington – London 2000, s. 63-85.

na Horebie – też świadczą o krytycznym spojrzeniu na zebrane tradycje i zamysł spójnego połączenia jej wątków.

Moc kryjąca się w piśmie wynika nie tylko z trwałości przekazu, ale także z dekontekstualizacji zapisu. Uzyskanie niezależności od kontekstu osobowego, sytuacyjnego, czasowego prowadzi w konsekwencji do uniwersalizacji⁶⁴ zapisanych zasad, nauk, prawd. Jest to niezwykła moc przekształcająca, jaką uzyskuje ludzka myśl w intelektualnym procesie przekształceń, jaki pociąga zapis⁶⁵. Wymownym przykładem takiej dekontekstualizacji jest formuła „miejsce, które wybierze sobie *Jhwh*”⁶⁶. Choć czytający myśli o Jerozolimie, pisarz dokonując uniwersalizacji i abstraktyzacji zakłada, że mogłoby to być inne miejsce, zależne od wyboru *Jhwh*.

Można dostrzec w Deuteronomium początki takiej uniwersalizacji i początki nauki abstrakcyjnej. Na podsumowanie litanii błogosławieństw i przekleństw (28), i zapowiedzi ich wypełnienia (30,1-10), ostatecznie autor formułuje abstrakcyjnie określony wybór: *Patrz, kładę przed tobą dzisiaj życie i dobro* (אֲתִיחַיִּים וְאֲתִטְבוֹר); *śmierć i zło* (וְאֲתִימּוֹת וְאֲתִרָע); 30,15. Jako zwieńczenie refleksji (!) nad minionymi dziejami narodu wygłasza dość abstrakcyjną maksymę, choć w rytmicznej formie (cecha oralności): *nie samym tylko chlebem żyje człowiek, ale wszystkim, co pochodzi z ust Jhwh żyje człowiek* (8,3b).

Walter Ong wskazuje na jeszcze jedną niezwykłą właściwość pisma, która wpłynęła na powstanie ksiąg biblijnych jako pism świętych. „Dzięki oddzieleniu podmiotu od przedmiotu poznania pismo wydobywa na jaw introspektywność, jak nigdy przedtem otwierając psychikę nie tylko na obiektywny, zewnętrzny świat, tak różny od niej samej, lecz także na jej własne wnętrze, opozycyjne względem świata obiektywnego”⁶⁷.

Pismo dało możliwość ukształtowania religijnych tradycji, które mają retrospektywny charakter⁶⁸. Te religie, judaizm i chrześcijaństwo, ale także

⁶⁴ G. GODLEWSKI, *Jack Goody, uczoney w piśmie*, s. 20-21; por. W. HARRELSON, *Life, Faith, and the Emergence of Tradition. Oral Composition and Transmission in Ancient Israel*, w: D.A. KNIGHT, *Tradition and Theology in the Old Testament*, London 1977, s. 11-30.

⁶⁵ D. de Kerckhove uważa nawet, iż słowo mówione, zapisane i oderwane od kontekstu staje się pojęciem; D. DE KERCKHOVE, *Śluch oralny a sluch pisemny*, w: G. GODLEWSKI, *Antropologia słowa*, s. 404.

⁶⁶ Por. 12,5.11.14.18.21.26; 14,23.24.25; 15,20; 16,2.6.7.11.15.16; 17,8.10; 18,6; 26,2; 31,11; M. WEINFELD, *Deuteronomy and Deuteronomical School*, s. 324.

⁶⁷ W. ONG, *Pismo a struktura świadomości*, s. 379.

⁶⁸ „Wszystkie tradycje religijne ludzkości mają swe najdawniejsze źródła w przeszłości oralnej i okazuje się, że wszystkie one szczególnie opierają się o słowo mówione. Wielkie religie świata uległy jednakże interioryzacji dzięki rozwojowi świętych tekstów [...]”; W. ONG, *Oralność i piśmienność*, s. 233.

buddyzm czy islam, bardzo silnie związane są z księgami, które zawierają istotę ich wierzeń i przekonań ujętych u początków. Co ciekawe, w Grecji, gdzie język alfabetyczny, udoskonalony wprowadzeniem znaków samogłoskowych, wywołał niezwykle rozwój kultury i filozofii, nie powstały podobne religijne teksty. „Starożytni Grecy i Rzymianie (zwłaszcza Grecy), znając pismo wykorzystywali je w wiedzy filozoficznej i naukowej. Nie stworzyli jednak tekstów sakralnych [...] – ich religii nie udało się usadocić w zakamarkach psychiki otwartej dzięki pismu. Stała się więc tylko elegancką, archaiczną, literacką inspiracją dla pisarzy takich jak Owidiusz oraz zewnętrzną ramą obrzędów [...]”⁶⁹.

Religie które posiadają swoje tradycje spisane u początków w Księdze, właśnie dzięki pismu stały się religiami uniwersalnymi, otwartymi na nowych wyznawców. Dzięki tradycji zdekontekstualizowanej poprzez zapis przekaz jest otwarty na czytelnika nawet spoza kultury, w której zapis ten się zrodził. Ta „nowa organizacja treści w tekstach, na których opierają się religie Księgi czyni je religiami powszechnymi, wyzwolonymi z ograniczeń lokalności, partykularyzmu, a zarazem radykalnie zmienia funkcję słowa Boga”⁷⁰.

Autorytet słowa mówionego i pisanego – autorytet *tory*. Znamiennym skutkiem rozwoju piśmienności – niezwykle istotnym dla rozumienia statusu księgi biblijnej – jest zmiana sposobu wyrażania legitymacji i autorytetu (wygłaszanych prawd, przedstawianych treści). W kulturze oralnej autorytet słowa opiera się na autorytecie mówcy, toteż w tej kulturze podstawą wartości i wagi słowa jest autorytet wypowiadającego je ojca, wodza, kapłana, proroka, a nawet samego Boga. W kulturze piśmiennej natomiast autorytet, znaczenie i wartość słowa opiera się na zapisie posiadającym odpowiedni status. Znaczenie ma formalna strona tekstu, jego forma jako określonego dokumentu, udokumentowane pochodzenie, i określone źródło treści („autorstwo”). W przypadku dokumentu istotne dla jego znaczenia i obowiązywania są podpisy lub pieczęcie świadków, sposób przechowywania, a dla odpisu ważne jest wskazanie źródła jako podstawy sporządzenia kopii⁷¹.

W Deuteronomium występują elementy obydwu rodzajów autorytetu i legitymizacji. Słowa zawarte w *sefer ha-tora* są objawionymi na Horebie słowami *Jhwh*, Boga Izraela, przekazane są poprzez Mojżesza, którego autorytet i mandat potwierdzają wybór Boga i wybór ludu, misja przywód-

⁶⁹ Tamże, s. 379.

⁷⁰ G. GODLEWSKI, *Jack Goody, uczoney w piśmie*, s. 20-21.

⁷¹ Por. J. DERIVE, *Słowo i władza w kulturze oralnej*, w: G. GODLEWSKI, *Antropologia słowa*, s. 264.

cy oraz dokonane wielkie dzieła. Autorytet Bożych słów został wyrażony zwrotem z „ust *Jhwh*” מפי־יהוה (8,3; por. Jr 23,16). Zwrot, znany z tradycji neo-asyryjskiej (*ša pī* – z ust), służył do określania źródła zapisanych słów i był świadectwem autorytatywnej tradycji oralnej w kołach pisarzy⁷².

Oprócz wymienionych elementów autorytetu i legitymizacji należących do kultury mówionej, tekst Deuteronomium zawiera analogiczne – z zakresu kultury piśmiennej. Wskazane zostało źródło treści *sefer ha-tora* – *Jhwh* Bóg, wskazany został pisarz – Mojżesz oraz miejsce przechowywania – obok arki przymierza z tablicami kamiennymi, pod opieką lewitów (por. 31,24-26). Co ciekawe, w Deuteronomium występuje także odniesienie do tego tekstu – traktowanego jako źródłowego (mastercopy)⁷³. Odniesienie to znajduje się w tak zwanym prawie króla (jest to dodatkowy argument za przynależnością tego passusu do rozwiniętej kultury piśmiennej)⁷⁴. Dodatkowym elementem legitymizacji tekstu jest próba nadania mu charakteru obowiązujących dokumentów – zbioru prawnego oraz traktatu przymierza.

Można zatem zauważyć, że pisarze z jednej strony bardzo mocno osadzili tekst na autorytecie *tory* jako słów objawionych przez Boga, z drugiej zadbali o to, aby tekst otrzymał piśmienne „gwarancje” powagi jako dokumentu o charakterze „kodeksu” i kontraktu.

Interesującym jest, że obydwa rodzaje autorytetu wiążą się z osobą Mojżesza. Z jednej strony Mojżesz jest mówcą, nauczycielem, a nawet z mandatu Boga prawodawcą⁷⁵, ale z drugiej strony jest także pisarzem⁷⁶.

Podsumowanie. Tekst Deuteronomium zawiera elementy oralności pierwotnej (wzory, powtórzenia) i wtórnej (retoryczna struktura mów Mojżesza). Jednak przekaz oralny, mimo elementów rozpoznawalnych, został poddany dalszemu opracowaniu, już na etapie pisemnego procesu. Tra-

⁷² Por. Y. ELMAN, *Authoritative Oral Tradition in Neo-Assyrian Scribal Circles*, JNES 7(1975), s. 19-32.

⁷³ K. van der Toorn podkreśla przejście od mistrza (Mojżesza) do autorytatywnego tekstu (mastercopy). Jednak to przejście długo będzie trwało, jeżeli w ogóle nastąpi do końca; por. K. VAN DER TOORN, *Scribal Culture*, s. 218.

⁷⁴ ...*sporządzi sobie na zwoju odpis tej tory [będącej] przed obliczem* (מלפני) kapłanów-lewitów (17,18); BT: *z tekstu kapłanów-lewitów*.

⁷⁵ Por. R. VENEMA, *YHWH or Moses? A Question of Authorship. Exodus 34:28 – Deuteronomy 10: 4; 31:9.24*, w: K.A. DEURLOO, B.J. DIEBNER, *Yhwh – Kyrios – Antitheism or The Power of the Word. Festschrift fuer Rochus Zuurmond*, Amsterdam – Heidelberg 1996, s. 69-76.

⁷⁶ Por. J. SCHAPER, *The Living Word Engraved in Stone. The Interrelationship of the Oral and the Written and the Culture of Memory in the Books of Deuteronomy and Joshua*, w: S.C. BARTON, L.T. STUCKENBRUCK, B.G. WOLD (ed.), *Memory in the Bible and Antiquity* (WUNT 212), Tuebingen 2007, s. 12.

dycje ustne były przepracowywane w zapisie, o czym świadczy ukształtowanie całości tekstu Deuteronomium według literackich struktur zbioru prawnego, traktatu przymierza oraz zakomponowanych symetrycznie mów Mojżesza tworzących ramy.

Autorytet biblijnej księgi, oparty na objawieniu, a także nawiązujący do autorytetu prawa zapisanego, będzie analizowany w ramach kolejnych punktów.